

MEVCUT ADIGECE (KABARDEYCE) ALFABESİ VE SES DİLİ AÇISINDAN BAKIŞ

(ADIGECE GÜNÜ 14 mart 2017) **BER HİKMET**

KABARDEY ADIGESESİ ALFABESİNE KISA BİR BAKIŞ

Başlıktan da anlaşılacağı üzere, burada konu olan yeni bir alfabe değildir. Bugünkü alfabe bir geçmişi ve yaşanmışlığı olan ve Adigece için bugün de kullanmakta olduğumuz bir alfabedir; ayrıca, o bugün mevcut alfabeler içerisinde Adigece'nin yazımına en uygun alfabe olarak da nitelendirilebilir. Bununla birlikte, Adigece'nin bugün zor zamanlardan geçtiğini de anlamak gerekir ki, alfabe değişiminin onu daha kırılğan hale getirebileceğini de unutmamak gerekir.

Ama, bir ses dili olarak Adigece'ye tam uygun bir alfabenin dünyada bugün bilinen ve kullanılan alfabeler içerisinde bulunmadığını da anlamak gerekir. Ses diline tam uygun olacak bir alfabenin "ses ile onun yazılacağı harfin varlıksal -ontolojik- mütakabiliyet ilişkisi içerisinde olması" özelliğini taşıması gerektirir; başka bir ifadeyle, böyle bir alfabedeki her bir ses için "ses efektine sahip bir geometrik form"u harf yapmak gerekir... bugün artık bu da zor olmasa gerek.

Ama her durumda, dünyaya dağılmış Adige toplumu için ortak bir alfabeyi savunmak ve onu yazı temelinde toplumu birbirine bağlayıp birliğini sağlayabilecek bir temel konu olarak değerlendirmek gerekir. Dünyanın herhangi bir yerinde yaşayan her bir Adigenin kullandığı küresel bir Adigece alfabesine Adigece ile Adige toplumunun varlığına ilişkin temel ve başat hususlardan biri olarak "stratejik" konum atfetmek gerekir.

*

Bugün kullanmakta olduğumuz Adigece alfabesinin oluşturulma şekli Rusya devletine dahil olan her bir dile ilişkin alfabesinin oluşturulma şekliyle aynıdır: Rusça Kiril alfabesinin temel alınmasıyla, üzerine inşa edilmiştir.

Kiril alabesi harf sayısı bakımından Latin alfabesinden daha zengindir; bununla birlikte, alfabede yazılı bulunan seslerin sertleştirilmesi ve yumuşatılmasıyla yeni seslerin de yazılabilmesini sağlayacak işaretleri bünyesinde bulunduran bir alfabedir. Rusça seslerinden farklı olan Adigece sesleri de Kiril alfabesinin konu ettiğimiz bu özellikleri kullanılarak yazılı hale getirilebilmiştir. Bunun dışında, bugünkü Kabardey Adigece alfabesinin içerdiği seslerin yazılma şekilleri ile birbirini izleme halleri dikkate alındığında, -bir an için- alfabenin ses dili bakış açısına uygun olarak düzenlendiği gibi bir izlenim de oluşabilmektedir.

Adigece alfabesinin Rusça alfabesi üzerine inşa edildiği ve bu temelin tümüyle korunduğu hususu, Rusça'da bulunan her bir sesin (harfin) onda da bulunmasından anlaşılabilir; - Adigece alfabesi Adigece'de bulunmayan sesleri de içermektedir. Bu şekilde tüm Rusça seslerini de kapsayan Adigece alfabesi Rusça için de kullanılabilir niteliğindedir, - hem de kullanılmaktadır. Adigece alfabesi Rusça için de kullanıldığında ise, başat dil olarak da nitelenip, hayat – bilim – devlet işlerinin çevrildiği Rusça sesleri Adigece seslerini asimile etmeye başlamaktadır.

Adigece alfabesinin dizaynına ilişkin dile getirdiğimiz bu ve benzeri hususların Adigece seslerinin giderek Rusça seslerine benzer şekilde telaffuz edilmeye başlamasının yanı sıra, başka olumsuzlukların da kökeni olabileceğini de değerlendirmek gerekir. O halde, Rusça alfabesi ile Adigece alfabesini birbiriyle karşılaştırabilecek şekilde gösterip, bazı açıklamalar ekleyelim.

Rusça alfabe	Adigece alfabe	Açıklamalar
A, a	A, a Ә, ә (a kləwI)	

Б, б	Б, б	
Г, г	Г, г ГУ, гу ГЪ, гъ ГЪУ, гъу	(1)
Д, д	Д, д ДЖ, дж ДЗ, дз	
Е, е	Е, е	
Ё, ё	Ё, ё	(-)
Ж, ж	Ж, ж ЖЪ, жъ	(*)
З, з	З, з	
И, и	И, и	
Й, й	Й, й	
К, к	К, к КУ, ку КІ, кі КІУ, кіу КЪ, къ КЪУ, къу КХЪ, кхъ КХЪУ, кхъу	(2) (3) (4) (5)
Л, л	Л, л ЛЪ, лъ ЛІ, лі	(*)
М, м	М, м	
Н, н	Н, н	
О, о	О, о	
П, п	П, п ПІ, пі	
Р, р	Р, р	
С, с	С, с	
Т, т	Т, т ТІ, ті	
У, у	У, у	
Ф, ф	Ф, ф	
Х, х	Х, х ХУ, ху ХЪ, хъ ХЪ, хъ ХЪУ, хъу	(*)
Ц, ц	Ц, ц ЦІ, ці	
Ч, ч	Ч, ч	
Ш, ш	Ш, ш	(*)
Щ, щ	Щ, щ Щ, щ	
Ы, ы	Ы, ы	
Ъ, ъ	Ъ, ъ	Sertleştirme işareti
Ь, ь	Ь, ь	Yumuşatma işareti
Э, э	Э, э (хамэбзэ псалъэхэм)	(6)
Ю, ю	Ю, ю	(-)
Я, я	Я, я	

I	I	Kesme işareti; Ы. (7)
IY, y	IY, ly	(8)

"Açıklamalar":

(-). Rusça alfabesinde bulunduğu için Adıgece alfabesine de dahil edilmiştir ki, Adıgece alfabesinin tümüyle kendi seslerinden oluşması gereği bakımından, bu sesleri (harfleri) Adıgece alfabesinden çıkarmak gerekir.

(*). Rusça ile Adıgece'ye ait ortak aynı ses gibi ise de, telaffuzlarının biraz farklılık gösterdiği bu seslerin aynı harflerle yazılması nedeniyle ve de Rusça'nın başat olarak kabul edilmesinden dolayı, bu Adıgece sesler giderekten Rusça seslere benzer şekilde telaffuz edilmeye başlamıştır; - yani, Rusça seslerine asimile olmaktadır. Örneğin "ж, л, х, ы" sesleri böyledir. Bunların içinde Adıgece sesine en uzak hale gelmiş olan seslerin de (iki dilde en çok telaffuz farklılığı olan sesler olmak bakımından) "л, х" sesleri olduğu ifade edilebilir. Telaffuzları farklılaşan seslere ilişkin Adıgece seslerin de telaffuzları değişmektedir: örneğin, "л" sesi değiştiği için "лб" sesi de, "х" ses değiştiği için "ху" sesi de, "ы" sesi değiştiği için "ыл" sesi de telaffuz bakımından farklılık göstermeye başlamıştır.

(1). Bu grupta "гъ" sesinin bulunmadığı açıktır ki, onun yerine bazı şivelerde kullanılan "дж" sesi alfabeğe dahil edilmiştir. Böyle olmakla birlikte, bu ses grubunda bulunan "гъ" sesinin "г" sesinden değil de, "гъ" sesinden ortaya çıktığı da açıktır!

(2). Bu ses grubunun başlangıcı olarak alfabede gösterilmiş olan "к" sesinin burada bulunması Adıgece için değildir; - Rusça içindir. Adıgece "к" sesi alfabeğe dahil edilmemiştir; Adıgece "к" sesi yerine alfabeğe dahil edilen "к" sesinin şivesel değişkesi olarak dilde bulunan "ч" sesidir. Ayrıca, Rusça "к" sesi ile Adıgece "к" sesi telaffuz bakımından farklılık gösterir; Adıgece "к" sesi bu harfle yazılacağı "en ince к" sesidir. - Ancak, Adıgece "к" sesi alfabeğe dahil edilmiş olsaydı bile, örneklerini verdiğimiz sesler gibi, onun da bugün Rusça "к" sesi telaffuzuna asimile olacağı da açıktır.

(3). Adıgece "к" sesini alfabeğe dahil etmemiş olsalar da, ondan türemiş olan "кы" sesi -bu haliyle- alfabeğe yerini almıştır!

(4). Bu grupta yer bulan "кӀ" harfinin de "к" harfinden oluşturularak alfabeğe dahil edildiği açıktır. Ama ayrıca, "кӀ" harfinin okunma şekli de, şivesel olarak "кӀ" sesi yerine dilde bulunan "чӀ" sesi olarak kabul edilmiştir!

(5). "КӀ" sesinden doğmuştur "кӀы" sesi, ki böyle de değerlendirmişlerdir; ama "кӀ" harfinin okunuşu "чӀ" seslemiyedir de, "кӀы" harfi "чӀы" olarak okunmaz; "кӀы"nın okunuşu ve seslemi onun kendisinden doğduğunu ifade ettiğimiz "кӀ" sesinin seslemine uygundur.

(6). Adıgece alfabesinde "а" sesini izleyerek ve "(kısa а)" şeklinde de belirtilerek "э" sesi yazılmış olsa da, alfabede tekrar burada da "э" harfinin bulunduğu görülmektedir. Ama bu "э" sesi parantez içinde "(yabancı dillerin)" şeklinde belirtilmiştir!. Adıgece alfabesinde ikinci kez yazılmış olan bu "э" harfi Rusça alfabesindeki "э"nın bulunduğu yerdedir ki, bu "э (yabancı dillerin)"nın Rusça için ve Rusçaya giren yabancı sözcüklerin ilgili seslerinin yazımına ilişkin olduğu anlaşılmaktadır!

(7). "Ъ, ь" benzeri işlevlere sahip bir işaret olan "І", başına gelen "ünlü"yü "dipten kesik ses"lemine sağlarken, arkasına geldiği "ünsüz"ün de "sıkıştırılmış ve ezik ses"lemine sağlar. "І" işaretinin bu işlevinden dolayıdır ki, Adıgece'nin bazı "ünlü sesleri"nin alfabesinde ayrıca yazılmasına gerek duyulmamıştır: "Ы, Ӏ, Ӏы" sesleri "Ы, э, и" seslerinden "І" işaretiyle ortaya çıkmaktadır ki, bu seslerin yazma işlemi esnasında böyle yazılması öngörülmektedir; ya da "І" işareti "Ы" sesi yerine de kullanılmakta olduğunun kabulü ile, "Ӏ, Ӏы" seslerinin yazılması gerektiğinde "І"yi yerine kullandıkları "Ы"dan türettiklerini varsaymaktadırlar. Bu şekilde, "І"yi işaret ya da "Ы" yerine olarak değerlendirdiklerinden, "Ы, Ӏ, Ӏы" seslerini başlı başına alfabede göstermemişler - yazmamışlardır. Ama, bir dilde bulunan tüm seslerin o dilin alfabesinde yer bulmasının gereği açıktır. Ve ayrıca bugün Adıgece'yi bir ses dili olarak değerlendirmemize uygun olarak, her şeyden önce özellikle bir ses dilinde bulunan her bir sesin onun alfabesinde yer bulmasının gereğini anlıyoruz.

(8). Adıgece alfabesinde bu bahsettiğimiz sesler (ɬ, ɬə, ɬə) yer bulmamış olsa da, onlarla aynı nitelikte olduğu değerlendirilebilecek olan "ɬ" sesi ("y"dan "ɬ" işaretiyle doğmuş) başlı başına bir ses olarak – olması gerektiği gibi- alfabeyle dahil edilmiştir.

*

Burada ele alıp açıkladığımız hususlar mevcut alfabenin ses dili açısından tüm yönleriyle eleştirisini kapsamamaktadır. Ancak, bu açıklamalar bu alfabenin Adıgece'nin yalnızca kendisine ait olmadığını göstermektedir ki, yapılması gereken, onu Adıgece'nin kendisine ait bir alfabe haline getirmek olmalıdır. Bu alfabeyle yalnızca Adıgece için kullanmak gerekir, ama ayrıca, yabancı dil sözcüklerini de Adıgece'nin kendi fonetiğine uygun biçimde yalnızca Adıgece'ye ilişkin ve özgü olan alfabenin sesleriyle telaffuz etmek gerekir. Bu ifadelerden olarak, Adıgece'ye ait olmayan seslerin alfabeden çıkarılarak, Adıgece'nin tüm seslerinin dahil edilmesi suretiyle bu alfabenin yeniden düzenlenmesi gerekir. Alfabeyle Adıgece ve Rusça için birlikte nitelendirmenin ve kullanmanın uygun olmadığı açıkça anlaşılmaktadır ki, bu alfabeyle Kabardeyce dışında da kullanmak gerekiyorsa, bunun Adıgece ağız ve şivelerini kapsayacak bir alfabe olması gerekir; onun tüm Adıgece için alfabe olması gerekir. Bugün böyle bir alfabe geliştirmek için de, öncelikle Adıgece'yi bir ses dili olarak nitelendirmek, her bir ağız ve şivesinin sesleri ile işleyişlerini ses dili bakış açısından değerlendirmek ve anlamak gerekir. O halde, bunun da küçük bir örneği olacak şekilde ve ses dili açısından Kabardeyce'de bulunan seslere kısaca bakmak gerekir.

HARF VE SÖZCÜK YAZIMINA İLİŞKİN GÜNÜMÜZDE YAPILAN BAZI YANLIŞLAR

Yalnızca alfabe konusuna ilişkin olarak kalmayıp, Adıgece'nin değerlendirilip okunduğu dilbilimden kaynaklı yanlışlar da söz konusudur. "Dilbilim"imiz ile "Edebiyat Dili"mizin kabul ettiği Adıgece cümle kuruluşu Avrupa/Rus dillerinin cümle kuruluşunun aynıdır; sözcük kurgusu il mimarisinin de başına gelen bunun bir benzeridir. Böyle yanlışlar az değildir, ama burada yalnızca yazmaya ilişkin bazı örneklere –kısaca- değinilecektir.

*

Öncelikle, yazımda **hece bölmeme** kuralı birçok dilde işleyen yazım kuralları arasındadır. Hece bölmemeden daha önemli ve önceliklidir **sesin yazıldığı harflerin bölünmemesi** ki, bir sesin yazıldığı harf grubunun bir okunuşta okunabilmesini sağlayacak şekilde bir arada yazılması gerekir. Bilindiği üzere, çok sese sahip olan Adıgece'nin tüm seslerinin her biri tek harfle yazılmamıştır; ve bu şekilde birkaç harfi birlikte kullanarak yazılma durumunda olan Adıgece sesi de az değildir. Bu seslerin yazımında kullanılan harflerin tümüyle bir okunuşta okunabilmesine olanak verecek şekilde - bölünmemiş olarak- bir arada gösterilmesi gerekir: bir sesin yazımında kullanılan harflerden bazısı/bazıları satır sonunda yer alırken, izleyen diğerinin/diğerlerinin müteakip satır başlangıcında yazılmış olması uygun değildir! Bunun bir benzeri de Adıgece'de bulunan bileşik/kaynaşık seslerdir ki, onların yazıldığı harflerin de tek okunuşta okunabilecek şekilde bir arada bulundurulması – yazılmış olması gerekir. Bu bahsettiğimiz hususların olması gereken halleri (**koyulaştırılmış**) ile hatalı ya da yanlış yazım hallerini (altı çizili) gösterelim.

Шыпкъэ (шы-пкъэ)		Пщыкыбгъу (пщы-кы-бгъу)			Пщтыр (пщтыр)	
...щыпкъ-	шып-	пщыкыбг-	пщыкы-	пщыкыб-	пщты-	пщт-
э	къэ	у	убгъу	гъу	р	ыр

*

«Ъ» işaretinin yazımda kullanım şekilleri belli olmasına karşın, ihmal edilmesinden kaynaklı yazım hataları (altı çizili) ile böyle durumlarda "Ъ" işaretinin kullanım şekillerini gösterelim.

Къэжэн: мыпхуэдиз <u>къэджащ</u> – къэджаш. Къэджэн: ар <u>къэджащ</u> .
Ухуэн (луэху глг): <u>сухуаш</u> – сьухуаш ("сыухуаш" жыплэмэ, ар "ухуэн" глг.ым и "пасив" лэжьэкӀэщ, е/икли "езыр езырурэ гъэзашӀэ глагол" лэжьэкӀэ мэхьу).

*

Adigece "vurgu"ya ihtiyaç duymaz, ses nasıl telaffuz ediliyorsa öyle de yazmak gerekir, yazılabilir. Her dilin sözcük telaffuzu ve yazımı da vurguya ilişkin olmak durumunda değildir. Bu "vurgu" kuralı Adigece'ye hiç uygun değildir, gereksiz ve fazlalıktır. Üstelik, Adigece sözcük kurgusu ve işleyişinin sonuna/temeline kadar aydınlatılmamış olmasıyla birlikte işletilince, "vurgu" kuralı Adigece'ye çok zarar vermektedir. Kaldı ki, bazı sözcükleri – aşağıdaki örneklerde olduğu gibi- yazıp, onların vurgulu ve vurgusuz olma halleriyle okunması gerektiği kuralı getirildiği zaman, yarına kalacak olan o sözcüklerin yazılı halleridir ki, böylelikle de Adigece sözcük kurgusu ve işleyişinde sapma ve karışıklıklar meydana gelir. Bugün bazı sözcüklerin yazılma şekilleri (altı çizili) ile okunma şekilleri (**koyulaştırılmış**) verilmiştir ki, bu okunma şekli onun olması gereken yazılma şeklidir de.

<u>Псалъальэ</u> – Псэльальэ	" Псэльальэ " bu seslemine uygun yazılmalıdır.
<u>Абазэхэ</u> – Абэзэхэ	" Абэзэхэ " sözcüğü Kabardeyce'de bir Adige soy grubunun adıdır; ama " <u>Абазэхэ</u> " sözcüğü " <u>Абазэ</u> (Abaza)" sözcüğünün çoğuludur (хэ).

*

«P» sesinin (sanki bir ünlü gibi) izlediği "ünsüz"le –onun orijinal ötümünü sağlayacak "ünlü" olmaksızın- birleşik yazılması genel olarak Avrupa dillerinde (Rusça'da da) yaygındır; ancak, bu yazım tarzının - sesin yazım ve seslenim biçiminin anlamsal değişime yol açtığı- bir ses diline uygun olmadığı açıktır. Bunun dışında, sona gelen "p" sesinin bugün yazım biçimine ilişkin hatalı bir tarz daha farkedilebilmektedir ki, bu iki konuya ilişkin yanlış yazım tarzları (altı çizili) ile olması gereken yazım tarzlarına (**koyulaştırılmış**) ilişkin örnekler verelim.

<u>Критащ</u> – кьыритащ ; <u>траухуэ</u> – тыраухуэ . <u>Пштр</u> – пшытыр .
<u>Лпыжьыри</u> – лпыжьри ; <u>жэщыри</u> – жэщри ; <u>пывыкыри</u> – пывыкри .

*

«Я» "иа" bileşik/kaynaşık seslerinin yazıldığı harftir; ayrıca, o Adigece'de "ünleten" ses değildir. Ama, o Rusça'da "ünleten" işlevi görmektedir ki, bu harfin ve temsil ettiği sesin Rusça'daki hali ve yazım tarzı -olduğu gibi- Adigece'ye ithal edilerek kullanılmaktadır. Hem "я" harfiyle yazılanın "иа" bileşik sesi olduğu halde, birleşik ve de bileşik olmayıp iki ardışık sözcük sonu ve başındaki "и, а" sesleri de hızlı okunması halinde "я" harfi ile yazılan "иа" bileşik sesi gibi duyuluyor olsa da, bunların "я" harfiyle yazılması gerekmez, yazılması uygun değildir, - yanlışdır. Yazınımızda böyle yanlışlar (altı çizili) ile olması gereken yazım şekillerini (**koyulaştırılmış**) gösterelim.

<u>Янэ</u> – и анэ ; <u>дянэ</u> – ди анэ ; <u>ядэ</u> – и адэ ; <u>дядэ</u> – ди адэ . <u>Дяпэккэ</u> – ди япэккэ .

SES DİLİ ALFABESİ DİZAYNINA İLİŞKİN OLARAK ADIGECE SESLERE GENEL BAKIŞ

Dilbilimimizin seslere bakışı kendisini doğuran genel dilbilimin seslere ilişkin bakışı gibidir. Dilbilimimiz sesleri işlevlerine ilişkin "**макъзешэ (ünleten)**" ve "**макъдэкляшэ (ünletilen)**" olarak iki terimde sınıflandırır. "Макъзешэ (ünleten)" ile "макъдэкляшэ (ünletilen)" sözcüklerinin anlamı açıktır ve amaca da uygundur; ancak, Adigece'de hem "мымакъзешэ (ünletmeyen)" hem de "мымакъдэкляшэ (ünletilmeyen)" sesler de vardır ki, bu iki terim de bu sesleri kapsamına almadan bırakır. Bu haliyle, tüm sesleri kapsayıp değerlendirebilecek terimlere ihtiyacımız olduğu anlaşılmaktadır ki, bu terimlerin макъзешэ (ünleten) ile макъдэкляшэ (ünletilen) terimlerinin her ikisini de kapsayabilmesi gerekir. Böyle bir "üst terim" seslerin "varolma"sına da ilişkindir: "**макъ лүр (ünlü ses)**" ile "**макъ щэху (ünsüz ses)**". Bu ifadelerden anlaşılan husus da açıktır: «"макъ лүр (ünlü ses)" kendisi "ünleyen"dir de, ünlemek için başka bir sese ihtiyaç duymadan ortaya çıkıp duyulabilen sesdir; "макъ щэху (ünsüz ses)" de bir ses olarak –ünleyerek- ortaya çıkıp duyulabilmek için başka bir sese (макъзешэ: ünleten) ihtiyaç duyardır; o bir potansiyel sestir ki, ses varlık alanına kendisini taşıyacak biri (макъзешэ: ünleten) yoksa, "sessiz"ce -sessizlikte- kalandır».

Seslenmek için başka sese ihtiyaç duyan "макъ щэху (ünsüz ses)"lerin "макъдэкляшэ (ünletilen)" olarak nitelenmiş olan sesler olduğu da açıkça anlaşılır bir olgudur. Başka sese ihtiyaç

duymadan kendisini ünleterek ortaya çıkan "макъ лыр (ünlü ses)"lerden bazıları "макъзешэ (ünleten)" işlevi yerine getirmektedirler ki, onlar "макъ щэху (ünsüz ses)"/"макъдэжыашэ (ünletilen)"leri ses alanına taşıyarak "ünleten" "ünlü ses"lerdir; ama, diğer bazı "макъ лыр (ünlü ses)"ler bu işlevi yerine getirmediklerinden, bunlar hem "мымакъзешэ (ünletmeyen)" hem de "мымакъдэжыашэ (ünletilmeyen)" olarak nitelendirilen seslerdir.

"Макъзешэ (ünleten)" işlevini yerine getiren ve getirmeyen "макъ лыр (ünlü ses)"ler de ünleme biçimlerine göre birbirinden farklılık gösterir. "Макъзешэ (ünleten)" işlevi görebilen "макъ лыр (ünlü ses)"ler akciğerden dönen serbest hava sayesinde engelsizce ünleyebilenlerdir ki, onların "макъзешэ (ünleten)" işlevi görebilmelerinin nedeni de budur. Böyle serbest ve engelsizce ünleme niteliği bulunmayan "макъ лыр (ünlü ses)"ler "макъзешэ (ünleten)" işlevi yerine getiremezler.

Akciğerden dönen serbest havanın ("макъзешэ: ünleten" işlevi gören bir "макъ лыр: ünlü ses"in) ulaştığı bir "макъ щэху (ünsüz ses)"in ortaya çıktığı bölgede oluşan bir "modülasyon" işlemiyedir ki, bir "макъ щэху (ünsüz ses) – макъдэжыашэ (ünletilen)" bir ses olarak ortaya çıkar - ünlenir. Bu "modülasyon" iki sinyali kapsayan bir işlem olup, bunlardan biri "макъзешэ (ünleten)" olarak "taşıyıcı sinyal"dir; diğeri de "макъ щэху (ünsüz ses) – макъдэжыашэ (ünletilen)" olarak, taşıyıcı sinyali "modüle eden sinyal"dir. Benzeterek açıklama daha anlaşılır ise, akciğerden dönen havayla engelsiz ve serbestçe ünleme niteliğine sahip "макъзешэ (ünleten)" sesler "макъ щэху (ünsüz ses)"lerin ortaya çıktığı yerlerden geçerken, ünlemek isteyen "макъ щэху (ünsüz ses)" onlara binerek ses alanına – ünleme alanına- kendilerini taşıtırlar: «"макъ щэху (ünsüz ses)"ler "макъзешэ (ünleten)"lere binen bir "atlı" gibi olduklarında ancak kendilerini ses alanına taşıtarak orada ünleyip ses varlığına kavuşurlar ki, onların bu hallerine uygun bir kurguya sahip sözcüktür "макъдэжыашэ ("birlikte giden ses" anlamında "ünletilen")" sözcüğü. O halde, bu "макъдэжыашэ (ünletilen)"lerin –biri "atlı" olarak-bindiği "макъзешэ (ünleten)"leri de binek "at" olarak nitelemek uygun düşer. – "Макъзешэ (ünleten)" işlevi görmeyen "макъ лыр (ünlü ses)"leri de kendisine bindirmeyen -binek olmayan- "yabani at" olarak nitelendirebiliriz».

Burada "макъ лыр (ünlü ses) - макъ щэху (ünsüz ses)", "макъзешэ (ünleten) – макъдэжыашэ (ünletilen)" terimlerinin "ses dili" olmak bakımından Adigece'nin ihtiyaç duyduğu terimler olduğunu da belirtmek gerekir. "Kök kelime" dillerinde bulunan "макъ лыр (ünlü ses)"lerin tümünün aynı zamanda "макъзешэ (ünleten)" işlevi görmeleri bakımından, bu terim çiftinin her hangi birinin o diller için yeterli olacağı açıktır; ama ayrıca, o dillerde "макъзешэ (ünleten)" işlevi gören seslerin "akciğerden dönen hava aracılığıyla engelsiz ve serbestçe ötüm nitelikleri"nin olması da gerekmemektedir.

ÜNLÜ SESLER

"Ünlü ses"ler "ses varlığı"ile "ses alanı"nı ortaya çıkaran –inşa eden- seslerdir; onlar "ses alanı geometrisi"ni kuran seslerdir. Ünlü seslerin ses alanına ilişkin olarak yerine getirdikleri bu işlevlerine uygun anlam ve görevleri de vardır ki, dilde de bu ifadelere uygun işlev ve işleyişlere sahiptirler. "Geometri" inşa etme işlevlerine sahip oldukları ifade edilince, bu, "ünlü ses"lerden bazılarının "koordinat sistemi parametre"leri işlevlerini yerine getirdiklerini ifade etmiş oluruz ki, bu "ünlü ses"leri **макъ лыр лъабжэ (temel ünlü sesler)** olarak nitelendirmek uygun düşer. Sistem parametreleri sisteme ilişkin olan tüm diğer birim ve unsurların da ortaya çıkmasına temellik teşkil eder: tüm diğer "ünlü ses"ler bu "temel ünlü ses"lerden ortaya çıkarlar.

Adigece'de bulunan "ünlü ses"ler aşağıda gösterilmiş olup, onlardan bazılarının da "макъ лыр зэгүэт/зэхэжыхъа (bileşik/kaynaşık ünlü ses)" oldukları da izlenebilir.

Макъ лыр лъабжэ (temel ünlü sesler):	İlk ortaya çıkmış olmakla başlangıç ve temel olarak orijindir (ы); onun ötelenmesiyle oluşan fonksiyonel ötelenim dir (э); bunun devamında
---	--

«Ы, Э, И, У»	kılğılanan kılgıdır (и) ; bunların arasında oluşan ve birlikte inşa ettikleri açılımımdır (y). Bu ses alanı inşa temeli olarak bir koordinat sestemidir ki, onun inşası da bu sistem parametreleriyle: «orijin, ordinat, absis; birlikte inşa olan - <i>f(ord.)</i> ».
Макъ Іуэр (ünlü ses) grupları: «Ы, Іу»; «Э, Іэ, а»; «И, Іи, й, е (иэ, иэй, эй, эйй); Іе, я (иа/е(иэ)а); «У, Іу, о (эу)»	Temel seslerden doğan sesler de kendisinden doğduğu sesin anlam ve işlevine ilişkin bir türevidir .
Макъзешэ (ünleten) işlevi gören макъ Іуэрхэр (ünlü sesler) «Ы, Э, а»; «И, е (эй, эйй)»; «У, о»	Ünletenler akciğerden dönen havayla engelsiz ve serbest seslemli "ünlü ses"lerdir. "И, у" sesleri başlıbaşına seslemlenme gereği olmadığına "ünleten" işlevi görürler.
Мымакъзешэ (ünletmeyen) макъ Іуэрхэр (ünlü sesler): «Іу»; «Іэ»; «Іи, й, е (иэ, иэй), я»; «Іу»	Limitasyonla ortaya çıkanlar (Іу, Іэ, Іи, Іу), yanındaki "ünlü ses"le ancak ünlenen (й), zaten yerine getireceği görevi olan bileşik ünlü sesler (е (иэ, иэй), я) ünletemezler.

ÜNSÜZ SESLER ("ÜNLETİLEN"LER)

Mevcut dilbilim dilin seslerini anlamsız kabul ederek görmezden gelmekte olup, "kök kelime"yi dilin en temel yapı taşı olarak ortaya koymaktadır. Ama, Adigece bir ses dilidir ve onda seslerin ortaya çıkma şeklini, yerini ve de ardışıklığı ile birbiriyle ilişkilerini izlemek mümkündür. Seslerin Adigece'de yerine getirdikleri görev ve anlamları da onların ortaya çıkış şekli ve yerine ilişkindir. Geniz bölgesi konuşma dilini oluşturan seslerden ilkinin ortaya çıkış yeri olduğu ifade edilebilir ki, bu ses "м" sesidir. Boğaz bölgesinin de bu genizsil sesi izleyen sesin ortaya çıkış yeri olduğu ifade edilebilir ve bu ses de "хь" sesi olmalıdır.

Yukarıda ilk ortaya çıkan "ünlü ses" olarak nitelediğimiz "ы" sesinin de bu "м, хь" sesleriyle birlikte olduğu ve yalnızca onların seslemine yaramakta olduğu ifade edilebilir; öyle ki, "м, хь" seslerinin ortaya çıkması esnasında "ы" henüz başlı başına seslemlenen bir ses olmasa gerektir. Onun başlı başına bir ses olarak ortaya çıkması boğaz bölgesinde ilk ortaya çıkan "хь" sesinden doğan "хьІ" ya da "хьЬ" olarak yazılabilecek olan sesin açtığı patikayla – güzergahla olduğu ifade edilebilir. Bu ifadeden olarak, "ы" sesi "хьІ" sesi sonrası bir ses olan "ы" sesi akciğerden dönen havanın boğaz çeperine sürtünmeksizin engelsiz ve serbestçe canlı ağızından duyularak başlı başına bir ses olarak ortaya çıkmıştır. Diğer "temel ünlü ses"ler de "ы" sesi sonrası sesler olup, "ы" sesinin bu ötüm şeklinin biraz değişimiyle başlı başına birer ünlü ses olarak ortaya çıkmıştır. Bu şekilde engelsiz ve serbestçe ötüme sahip olan bu "ünlü ses"ler başka seslerin de ötümünü sağlayacak şekilde görev yaparlar ki, bu görev nedeniyle onlar "ünleten" olarak nitelendirilirler.

Boğaz bölgesinde doğan "хь" sesi sonrasında ses doğuş bölgesi onu izleyerek ortaya çıkan sesler aracılığıyla yukarıya (havanın gidiş istikameti) doğru meyleder ki, bunda en yararlı olan sesin de "хьІ" olduğunu söylemiştik; bugünkü ses telleri bölgesinin (ses platformu) ses oluşum yeri olmasına "хьІ" sesinin dışında, onun sonrasında ortaya çıkmış olan "temel ünlü ses"lerden "и" sesinin de katkıda bulunduğu ifade edilebilir. Ses platformunun ses oluş bölgesi olmasıyla öncelikle ortaya çıkan ses "кь" sesidir. Ses platformu sonrası ses doğum bölgeleri adım adım yukarıya doğru ilerleyerek dil köküne kadar dayanmış olup, bu sürece katkı sunan ve bu süreçle ortaya çıkan sesler de sırasıyla "кхь, хь, гь" sesleridir. Ses doğum bölgesi olma konumunun ulaştığı dil kökünün ilk titreme hareketiyle ortaya çıkan sesin "жь" sesi olduğu ifade edilebilir; onu izleyerek de "и" sesinin ortaya çıktığı söylenebilir ki, ses oluşumuna yol açacak ilk titreyişle hareket etmiş olan dil kökünden dil yüzeyine doğru kabaca yayılan bir salınım hareketiyle ortaya çıkmış olan "и" sesinden sonra dil yüzeyinin ses oluşumuna açıldığı ifade edilebilir.

Seslerin ortaya çıkış bölgelerine ilişkin olarak kullandığımız bu ifadelere dikkat etmek gerekir. Öyle ki, ilk ortaya çıkan ses olarak nitelendirdiğimiz "м" sesinin ortaya çıkış bölgesinin "geniz" bölgesi olması dikkate değerdir. "Къ" sesinin olduğu yer olan "тэмакъ" sözcüğünün anlamı "ses (макъ) platformu (тэ)"dur; orası ayrıca "макъей" olarak da adlandırılır ki, "ses oluşum yeri, ses yeri, sese ait (ей)" anlamlarını taşır. Bu bölgenin ses oluşumundaki işlevinin az olmadığı açıktır; ve bu anlatımda geçen sözcüklerin (темакъ, макъей; къурмакъей) birbiriyle ilişkileri de bundan kaynaklı olsa gerektir. "Тэмакъ (ses platformu)" öncesi ses oluşum bölgesi olan "boğaz"ın ifade edildiği "къурмакъей" sözcüğü de "тэмакъ/макъей"yi öncelleyen bir kurguya sahiptir ve onun öncellediği bu sözcüğe (макъей) ilişkin olarak sonradan ondan türemiş bir sözcük olduğu da açıktır; "къурмакъей" sözcüğü "ses platformuna (макъей) bağlı – uzantısı olan" olarak okunabilir. Ses oluşum süreci dil organına ulaştıktan sonra, orasının ses oluşumuna büyük katkı sağladığı açıktır; ayrıca, konuşma dilini oluşturmuş olan seslerin çoğunun oluşma bölgesi "dil organı" bölgesidir ve bu bölgenin (dil) birçok dilde "konuşma dili" anlamını taşıdığı da açıktır; - "dil" sözcüğünün Adigece'si olan "бзэры" de dilin (бзэ) kılıgı alanı (ry) anlamını taşır.

Dili oluşturup işleyişinde bulunan sesleri bugün kolaylıkla çıkarıyoruz ve dilimizde bulunan seslerin seslemlerinde bir zorlukla da karşılaşmıyoruz. Ancak, konu ettiğimiz bu seslerin ilk ortaya çıkış anından itibaren başlayıp seslemlerinin giderekten daha kolaylaştığı açıktır, hem de o zamandan bu yana antropolojik değişimlerle organizmadaki ses teknolojilerimizin daha da gelişerek her bir sesin en kolay seslemlenebileceği yer ve koşulların olduğu da açıktır.

*

Aşağıda "başlangıç ünsüz sesler" olarak nitelendirilebileceklerin ortaya çıkış bölgeleri belirtilmiştir ki, seslerin anlam ve işlevlerinin onların ortaya çıkış yerileri ile seslemsel özelliklerine göreli olduğu izlenebilmektedir.

Başlangıç Sesleri

Oluş yeri	Ses	Açıklamalar
Geniz	М	Кoku ve koklamadan başlayıp, bir şeyi anlama ve de anlamama işlev ve anlamları.
Boğaz	Хъ	Tehdit, kendini farketme ve fark etme ; taşıma , götürme.
Ses platformu (Тэмакъ)	Къ	İlk ses olarak başlangıç , son ses olarak bitim - kayboluş .
Тэмакъ sonrası	КХъ; Хъ, Гъ	Birbirinden farklı anlamlarda, ama her biri temel nitelikli anlamları olan seslerdir.
Dil kökü	Жъ; Цъ	Dilin ilk hareketi ile dilde ses/dil oluşumunu aralama olarak, "hareket (жъ)" ve "varolma temeli (цъ)" anlamlarındadır.

*

Geniz ve boğaz bölgesinde meydana gelen ilk sesler kendilerinden aynı bölgelerde başka seslerin oluşumuna da temellik teşkil ederler. Ama, ses platformu ve sonrası ile dil kökü bölgelerinde ortaya çıkan seslerden ses oluşumuna açılmış olan dil yüzeyinde yeni sesler ortaya çıkmaktadır. Böyle ortaya çıkan seslerin anlam ve işlevleri de onların ortaya çıkışına temellik teşkil etmiş olan seslerin anlam ve işlevlerine görelidir.

Başlangıç seslerinden doğan sesler

Temel ses	Doğan ses	Açıklamalar
М	Н	Bu da genizde ortaya çıkar ve "м" ile anlaşılmış olanın "hallinin belirlenimi ile başlanması" işlev ve anlamlarındadır.
Хъ	Хы, һ	Bunlar da boğazda ve yukarı çıkma eğilimiyle ortaya çıkar, ama alfabeye dahil edilmemiş olup, giderek kaybolmaktadırlar.
Къ	Кл, Чл	"Къ"nın oluş şekliyle dil ortası ve ucu doğuş yerleri olan seslerdir ve anlamları "къ" sesine göreli ve daha yüzeyseldir.
Кхъ	К, Ч	"Кхъ"nın oluş şekliyle dil ortası ve ucu oluş yeri olan sesler olup, anlamları "кхъ" sesine göreli ve daha yüzeyseldir.
Хъ	Х	"Хъ"nın oluş şekliyle dil orta bölgesinde oluşan bu ses de "хъ"

		kadar olmasa da "temel"sel anlama sahiptir.
Гъ	Г, Гъ, Дж; Дз	"Гъ"nın oluş şekliyle dil gerisi ile dil ucu arasında ortaya çıkan bu sesler de "гъ" sesine göreli anlamlardadır.
Жъ	Ж; З	"Жъ"nın oluş şekliyle dil ortası – dil ucu/dış bölgelerinde doğan bu sesler de "hareket"tir, ama hız bakımından farklıdır.
Щ	Щ; Ш; С	"Щ"nın oluş şekliyle dil gerisi – dil ortası – dil ucu/dış bölgelerinde doğan bu sesler de "щ" sesine göreli anlamlardadır.

*

Dil yüzeyi ses oluşumuna açıldıktan sonra, dil kökü ve öncesi bölgelerde oluşan seslerin temelliğinde dil yüzeyinde seslerin ortaya çıkışlarını konu ettik; bu şekilde daha önceki seslere bağlı olmaksızın, ilk olarak dil bölgesinde ortaya çıkan sesler de vardır. Elbette yalnızca dil yüzeyi değil, dile "dış ve dudak"ların da katılımıyla ortaya çıkan bu sesleri çıkış yerleriyle izleyelim.

Dil yüzeyinde (+ dış-dudak) ortaya çıkan sesler

Лъ, Л, Лл	Dil orta sağ titremi ile ortaya çıkar ve "organ, organize" anlamlarına ilişkindir.
Р	Dil ucu titremi ile oluşan tek sestir ve "anlamsız"dır; sert ötümlü nedeniyle ardına geldiği ses ve sözcükleri duyurma ve empoze etme işlevi görür.
Д, Т, Тл	Dil ucu/dış birlikte oluşturur, "grup/kapsama – aşma – nüfuz etme" anlamlarındadır.
Ф, Фл, В	Dış/dudak birlikte oluşturur, "güç – olumlu – altüst ediş" anlamlarındadır.
П, Пл, Б	Dudaklarda oluşup, sınır – yatak/besleme – göreli açılım anlamları olan seslerdir.

*

Buraya kadar anlattıklarımızdan da izlenebileceği üzere, genizde başlayan ses oluşumu dudakta bitmektedir. Ayrıca, genizsil ses olarak ilk ortaya çıkmış olan "м" sesinin dile girdiği hal bir dudaksıl ses niteliğiyledir ki, böylelikle de ses oluş süreci çemberi tamamlanmaktadır: ilk ses oluşum bölgesi ile ilk ortaya çıkan sesin son ses oluşum bölgesine ve son ortaya çıkan sese bağlanması gerçekleşmekte ve ses oluşum çemberi tamamlanmış olmaktadır; - Adigece'de yuvarlak (хъуре́й) oluşa (хъу) ait (ей) olandır, oluşun formudur. Bununla birlikte, birçok dilde genizsil niteliğiyle bulunan "м" sesinin Adigece'de en az genizsil nitelikli bir ses olarak bulunduğunu da belirtelim.

*

Dildeki seslerin ortaya çıkışına ilişkin olarak genizde başlayıp dudakta biten öyküsüne iki sesin daha ortaya çıkmasını eklemek gerekir. Buraya kadar konu ettiğimiz sesler akciğerden dönen hava akımıyla -insanın içinden- ortaya çıkan seslerdir ki, bu ortaya çıkışlarına da uygun olarak pozitif nitelikli oldukları ifade edilebilir. Ancak, burada konu edeceğimiz sesin doğuşu insan içinden gelen havayla değil, tersine, içeri çekilen havayladır ki, bu oluşumuna uygun olarak da olumsuzlama niteliği bulunan bir sestir Adigece'de, bu ses "ɰ" sesidir. "ɰ" sesinin diğer seslerin oluşumu sonrasında ortaya çıktığı ifade edilebilir, ayrıca dildeki işleyişinden de izlenebileceği gibi, bu ses daha sonrasında da diğer seslere benzer şekilde içerden dışarıya doğru seslem kazanarak dile girmiştir. Bugün "ɰ" sesini diğer seslere benzer şekilde çıkarıyorsak da, onun oluşumunun temelinde dil ucuyla içeri çekilen havanın dış arasına sıkıştırılmasıyla ortaya çıkan ve bugün de insanın olumsuzlama anlamında seslemlediği "ɰɰɰ" şeklinde yazılabilecek ses olduğu ifade edilebilir. Diğer seslerin tersi bir şekilde ortaya çıkmış olmasına uygun olarak olumsuzlama işlevi gören bu ses dile sesler gibi seslem biçimi kazanarak girmiş olsa da, kendisinin doğduğunu ifade ettiğimiz seslem gibi "ɰ" sesinin dildeki işleyişi olumsuzluk anlamıyladır. Ayrıca, ortaya çıkışı ve dildeki bu işleyişini kavradığımız "ɰ" sesine benzetilerek bir ses daha ortaya çıkar ki, bu da "ɰ" sesidir.

ɰɰ	Hiç; varolandan dışarılanan - atılan; yoka, yok oluşa gidiş anlamlarıyla dilde işler.
ɰ	"ɰ"ya benzetilerek "ɰы" (kıl,tüy) ses sözcüğü olarak dile girmiş olduğu ifade edilebilir; sonrasında, dilde ses anlamsal işleyiş de kazanmıştır.

*

Ses dilinin işleyiş temeli sesler olduğundan, dilin ortaya koyacağı anlamlar başlangıçta öncelikle dildeki ses sayısına da bağlıdır. Böyle olunca da, ses dili seslerini çoğaltma eğilimindedir. Ayrıca

sesler içinde en fazla çoğaltılabilecek seslerin "ünsüz ses"ler olduğu da anlaşılır bir durumdur; - ama "ünlü ses"lerin içinde de "bileşik/kaynaşık ünlü ses"ler olduğunu daha önce görmüştük. Bu durumda, "ünsüz ses" çoğaltımının ilk basamağının da - ses anlamlarına da bağlı olarak- "ünsüz ses"lerden açılımsal (y) hallerini başlı başına birer ses olarak ortaya çıkarmak olmalıdır ki, aşağıda böyle ortaya çıkmış sesler ile onlara temel olmuş sesler gösterilmiştir.

Başlangıç seslerden ve onlardan ortaya çıkan seslerden doğan açılımsal (y) sesler

Пэщлэдзэхэм я ужьыгъуэ макъхэр	Пэщлэдзэхэм къатехъукъ макъхэм я ужьыгъуэ макъхэр
М: -.	Н: -
Хь: -.	Хьл: -, h: -.
Къ: Къу.	Кл: Клу. Чл: -.
Кхь: Кхъу.	К: Ку. Ч: -.
Хь: Хъу.	Х: Ху.
Гъ: Гъу.	Г: -, Гь: Гу. Дж: -, Дз: -.
Жь: -	Ж: -, З: -.
Ц: -	Цл: -, Ць: -, С: -.

*

Burada konu ettiğimiz gibi, bazı "ünsüz ses"lerin "y" ünlü sesiyle ötümlünde ortaya çıkan yeni seslerle seslerini çoğaltma ihtiyacını karşılayan "ses dili" bununla yetinmeyip, - önceki çalışmalarımızda gösterdiğimiz gibi- Adıgece'deki birçok "ünsüz ses" - ses anlamlarına da bağlı olarak- birleşerek başlı başına bir ses birimi işlevinde - "макъ щэху зэгүэт (bileşik ünsüz ses)"leri oluşturmaktadır.

**SES DİLİ ALFABESİNE TEMEL OLMAK BAKIMINDAN
KABARDEY ADIGECE SESLERİNİN İLİŞKİLİ GRUPLANDIRILMASI**

Ses dili alfabesimi dizayn etmek gerekirse, öncelikle dilindeki seslerini kavramak gerekir ki, buraya kadar Kabardeyce'de bulunan Adıgece seslerini genel olarak kavramaya çalıştık. Anlaşılacağı üzere, doğuş yer ve şekli ile seslemsel nitelikleri, hem de birbirine ilişkililikleri dikkate alınarak Adıgece'de bulunan sesler gruplandırılabilirler ki, bu grupları da Adıgece alfabesinin dizaynı ve düzenlemesinde temel unsur olarak değerlendirmek gerekir. Aşağıda Kabardey Adıgece'sindeki sesler gruplar halinde gösterilmektedir.

«Ы, Ы»; «Э, Ё, А»; «И, ИИ, Й, Е (иэ, иэй, эй, эйй); ІЕ, Я; «У, ІУ, О».
«М, Н»; «Хь»; «Къ, КХЪУ; КІ-ЧІ, КІУ»; «КХЪ, КХЪУ; К-Ч, КУ»; «Хь, ХЪУ; Х, ХУ»; «Гъ, ГЪУ; Г, Гь-ДЖ, ГУ; ДЗ»; «Жь, Ж; З»; «Щ, ЩІ, Ш; С»; «Лъ, Л, ЛІ»; «Р»; «Д, Т, ТІ»; «П, ПІ, Б»; «Ф, ФІ, В»; «ЦІ; Ц».